

روند طبیعی توسعه در مدرنیزاسیون ناصری

نیوشا طبیبی گیلانی
روزنامه‌نگار

دکتر غلامحسین زرگری نژاد، استاد تاریخ دانشگاه تهران و متخصص مطالعات قاجاریه، کتابی با عنوان «برآمدن قاجار» منتشر کرده‌اند. خود ایشان در بیان علت نوشتن و انتشار این کتاب قریب به مضمون چنین گفته‌اند که «این کتاب را محض عذرخواهی از بدگویی‌های پیشین درباره خان قاجار نوشته‌ام...». تاریخ را فاتحان می‌نویسند و روایت پهلوی و البته بیگانه‌ها از تاریخ قاجار روایتی یک‌سره وارونه است. آنها چنان در کار خود استمرار ورزیدند که مآرفته‌رفته فراموش کردیم، قاجاریه برای سال‌های متمادی-در شرایطی که ایران هیچ اهرم قدرتی نداشت- کشور را از شر دو قدرت بدخواه و اهریمنی جهانی یعنی روس و انگلیس حفظ کرد. فتح‌علی‌شاه و عباس‌میرزا ی مرحوم و دستگاه دیپلماسی آن زمان ایران، توانستند با صلح‌کردن بر سر سرزمین‌های از دست‌رفته، بخش بزرگی از کشور را از کام روس‌های متجاوز بیرون بکشند و آنها را تا سرحد ارس عقب برانند. از آغاز انحطاط صفویه، کشور اندک‌اندک به کام هر ج‌ومر ج و آشوبی بلندمدت گرفتار آمد. در تاریخ پس از این سلسله، نام سه نفر بیش از دیگران شنیده می‌شود: نادرشاه افشار که با جنگاوری و رزم بی‌وقفه و بی‌امان کوشید تا امپراتوری را احیا و سرزمین‌های از دست‌رفته را به آغوش میهن بازگرداند، دوم کریمخان زند که در دوره کوتاه فرمانروایی‌اش بر بخش‌هایی از ایران توانست آرامش و امنیت نسبی برقرار کند و در نهایت آقا محمدشاه قاجار که توانست دولتی مرکزی و باثبات برای جانشینانش به‌جا گذارد و جان در این راه گذاشت. در تاریخ‌نگاری یک‌سویه جانبدارانه، آقا محمدشاه قاجار، مخنتی تندخو و ظالم و خونخوار معرفی شده است و لطفعلی‌خان زند، جوانی محبوب، مهربان، نرم‌خو و ایران‌خواه. مراجعه‌دکتر غلامحسین زرگری نژاد به منابع و اسناد معتبر دیگری که مدام‌آورد غفلت تاریخ‌نویسان واقع شده بود، روایت دیگری از این دو شخصیت تاریخی به‌دست می‌دهد. لطفعلی‌خان اول مرتبه‌به‌مرمان حمله کرد و برای ۴۰ روز آن سامان را مورد محاصره قرارداد، سربازانش در غارت و چپاول مردم اطراف از هیچ‌کاری فروگذار نکردند. درحالی‌که مردم شهر ۲۰ هزار تومان برای این خان زند هدیه فرستادند که دست از سرشان بردارد و به راه خودش برود. لطفعلی‌خان به محاصره ادامه داد تا جایی که فصلی به اردوی خودش هم رسید و سربازانش به خوردن اسب، قاطر و الاغ افتادند. از این قبیل قتل، غارت، چپاول و تلاش برای نشستن بر سریر حکومت به هر قیمتی، لطفعلی‌خان زند، کم‌ندارد. او به‌هیچ‌وجه جوان برنای خوب‌روی مظلومی نبود که خان خونخوار قاجار فقط به حکم تبار زنده‌اش، به قصد کشتن تعقیب‌اش کند. آقا محمدخان در آن زمان چنان سرگرم فرونشاندن آشوب‌های خان‌های کوچک و حکام خودخوانده بود که فرصتی برای انتقام‌کشی از زندیه نداشت. در روایت مستند دکتر زرگری نژاد، لطفعلی‌خان زند برای تجهیز دارودسته نظامی، ادامه جنگ و گریزهایش، تصمیم به فروش الماس دریای نور به سرهرا‌فورد جونز، نماینده کمپانی استعماری هند شرقی و وزیر مختار بریتانیا می‌گیرد و با او قراری هم می‌گذارد که آقا محمدشاه قاجار مانع می‌شود و الماس را پس از شتمکش‌های فراوان به خزانه ایران بازمی‌گرداند. وارونه جلوه‌دادن تاریخ قاجاریه اجزا و ابعاد شگفت‌انگیزی دارد تا آنجا که حتی حکایت خیانت میرزا ابراهیم کلانتر، شرحی دیگر و به‌کلی متفاوت از روایتی دارد که در کتاب‌های درسی و رسمی تاریخ خوانده‌ایم. درباره ناصرالدین‌شاه قاجار هم افسانه‌های بی‌پایه متعددی رایج است و هر هجوگوی بی‌ایبی، به خود اجازه می‌دهد که این پادشاه نیک‌اندیش و ایران‌خواه را به سخره بگیرد و او را مظهر عیاشی و بی‌بندوباری معرفی کند. دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه از آرام‌ترین ادوار تاریخ ایران پس از صفویه است. در این دوره پادشاه با دست خالی توانست مطامع روس و انگلیس را مهار کند و پایه‌های توسعه و مدرنیزاسیون ایرانی را در تطبیق با فرهنگ ملی اندک‌اندک استوار سازد؛ بنایی که با ظهور رضاشاه یکسره تخریب شد و آن دستگاه هاضمه فرهنگی ایرانی که هر پدیده وارداتی را با ذائقه ملی و تاریخی تطبیق می‌داد و از آن چیزی مفید و منطبق با نیاز این سرزمین می‌ساخت، از بین رفت. بسیاری از زیربنای‌های مدرن کشور که بنیان‌گذاری‌اش توسط پهلوی‌دوستان به این سلسله منتسب می‌شود، در زمان ناصرالدین‌شاه پایه‌گذاری شده است از راه‌آهن، کارخانجات و صنایع مهم تا تلفن، تلگراف، چراغ الکتریکی و دانشگاه، روند طبیعی توسعه و تطبیق آن با فرهنگ ملی با وجود پادشاهی چون ناصرالدین‌شاه می‌توانست به‌مقصد مطلوب و نیکی برسد که با ترور او آشوب بر سر مشروطه، به کلی دگرگون شد.

هنر آنچه به زندگی معنا می‌بخشد

کتاب «مبانی تاریخ هنر» جعبه ابزاری برای رمزگشایی از هنر در فرم‌های فرهنگی مختلف است

معرفی کتاب

مبانی تاریخ هنر

نویسندگان: مایکل کوترن

دن دآلوا

مترجم: سهندسلطان‌دوست

انتشارات: مرکز

قیمت: ۴۸۵ هزار تومان

مسعود شاه‌حسینی

خبرنگار گروه فرهنگ

بخشی از یک کل بزرگ‌تر دیده می‌شود. اینکه چگونه سیاست، مذهب و دردهای اجتماعی یک دوران، در تار و پود یک تابلو یا تندیس نفوذ کرده‌اند، با این متدولوژی خواننده می‌آموزد چگونه مانند یک تاریخ‌نگار فکر کند، ببیند و بنویسد. اما آن چیزی که این کتاب را به اثری متفاوت تبدیل کرده، شهامت نویسندگان برای عبور از مرزهای سنتی روایت تاریخ هنر است. در حالی که نویسندگان کتاب‌های کلاسیک تاریخ هنر، اغلب خودشان را و دالو‌ا در پی‌های ی‌مسوی جهانی گسترده‌تر می‌گشایند. آنها با رویکردی کثرت‌گرایانه سکوت تاریخی و البته تلخ تاریخ‌نگاران هنر به آثار هنری آفریقایی، آسیایی و بومیان آمریکایی را می‌شکنند و در این راه از قدرت ساختارشنکانه نظر‌یه‌های انتقادی مدرنی مثل فمینیسم و نظریه پسااستعماری نیز استفاده می‌کنند تا روایت‌های نادیده انگاشته شده هنر را به متن اصلی بازگردانند.

چطور به بدنه نگاه کنیم

کتاب «مبانی تاریخ هنر»، تفاوت‌های تعارض‌آمیز اما مکمل دو نگاه را بر جسته می‌کند و به خواننده یاد می‌دهد که چطور با دقت بیشتر به بدنه هنر نگاه کند. در فصل اول، به تعریف بنیادین ماهیت فعالیت یک تاریخ‌نگار هنر پرداخته‌اند. نویسندگان توضیح می‌دهند که تاریخ‌نگاران هنر، آثار را در بافت تاریخی و فرهنگی قرار دهند و از طریق استدلال‌های مستدل، آنها را به مصنوعات فرهنگی تبدیل کنند. نویسندگان در فصل دوم کتاب، بر تحلیل صوری و شناسایی لایه‌های معنایی آن متمرکز شده‌اند. عناصر فرمال، همان عناصر بصری مانند رنگ خط، جرم و فضا، مقیاس و ترکیب‌بندی است. در این فصل فرمالیسم، خبرگی و نقش متفکرانی چون هاینریش ولفلین در سیستماتیک‌کردن تحلیل بصری بررسی شده است. در همین فصل بحث‌هایی هم درباره شمال‌نگاری و شمال‌شناسی شده است. فصل سوم، به تحلیل زمینه‌ای اختصاص یافته و نویسندگان به پشت‌صحنه هنر رفته‌اند تا ببینند قدرت، ثروت و سفارش‌دهندگان وسترسی‌های اجتماعی چه تأثیری بر نظام معنایی آثار هنری دارند. فصل‌های چهارم و پنجم، حکم دفتر چه بقا را دارند. از تکنیک‌های تقویت حافظه بصری برای شناسایی سریع آثار در شب امتحان گرفته تا اصول و آداب نوشتن مقاله تحقیقی بی‌نقص همه‌چیز گام‌به‌گام آموزش داده شده است. به جز این نوشتنی که مایکل کوترن درباره مرزهای مطالعه تاریخ هنر نوشته، در ضمیمه‌ای سیر تحول دانش تاریخ هنر در طول قرن‌ها و دوره‌های مختلف بررسی شده است. آنها در سیر بررسی‌هایشان از دوران باستان تا رنسانس نوشته‌های پلینی بزرگ و جور جیو‌ولاری (پدر تاریخ هنر) را بررسی کرده‌اند. در عصر روشنگری و قرن ۱۹ به نقش یوهان وینکلمان، هگل و آلوینس ریگل در شکل‌گیری تاریخ هنر مدرن پرداخته‌اند. تحولات هنر پس از دهه ۱۹۷۰ و ورود نظریه‌های فمینیستی، مارکسیستی، روانکاوانه و پسااستعماری به این رشته نیز در قالب تاریخ هنر نو روایت شده است. علاوه بر این‌ها، در بخشی از همین فصل نیز تاریخ‌نگاری هنر در فرهنگ‌هایی چون چین و غرب آفریقا بررسی شده است. مایکل کوترن و آن دالو‌ا در کتاب مبانی تاریخ هنر بر این ایده پافشاری می‌کنند که نباید به‌دنبال هنر در فرهنگ‌نامه‌ها گشت. آنها می‌گویند، هنر جدی گرفتن هر فعالیت معنابخش به زندگی است. یعنی همان چیزی است که پیوند میان انسان‌ها را در گذر زمان مستحکم می‌کند. کتاب مبانی تاریخ هنر، چطور دیدن هنر را آموزش می‌دهد و اینکه هر اثری که داستانی داشته باشد و یا ما حرف بزنند، هنر است.

شهامت در عبور از مرزهای سنتی

مایکل کوترن و آن دالو‌ا در کتاب «مبانی تاریخ هنر» استدلال می‌کنند که باید این برداشت‌ها را کنار گذاشت و هنر را به‌مثابه انگاره‌ای انعطاف‌پذیر و فراگیر دانست. این دو در کتاب‌شان به خوانندگان می‌آموزند که برای مواجهه با آثار هنری به‌صورت هم‌زمان دو بینک متفاوت بر چشم‌بزنند؛ یکی عینک فرمال است که در آن چشم فقط روی فیزیک اثر متمرکز می‌شود. همان بازی رنگ‌ها، رقص خطوط و تناسب فضا و جرم بدون توجه به عوامل بیرونی. عینک دوم، زمینه‌ای است که با آن اثر هنری به‌عنوان

دنیای هنر مملو از پرسش‌هایی است که در نگاه اول بدیهی به‌نظر می‌رسند. مثل همین سوال که هنر چیست؟ اگر دانشجوی یکی از رشته‌های هنری باشید یا شیفته هنر، احتمالاً برای یافتن پاسخ همین پرسش عمومی در میان کتاب‌های قطور، تاریخ‌های بی‌پایان و نام‌های متعدد، احساس گم‌شدگی می‌کنید. حال اگر انواع و اقسام هنر را بخواهید با زتابی از فرهنگ و جزئی سازنده از تاریخ انسانی و حیات اجتماعی تلقی کنید، کارتان سخت‌تر هم می‌شود. مایکل کوترن و آن دالو‌ا در کتاب «مبانی تاریخ هنر»، از حقیقت هنر نوشته‌اند. اینکه هنر بر شیوه اندیشیدن، احساس و کنش جمعی اثر می‌گذارد و اگر درست مطالعه شود، حقیقت‌هایی از فرهنگ‌های مختلف را آشکار کند که لزوماً در متون تاریخی ثبت نشده‌اند.

هنر چیست؟

کتاب «مبانی تاریخ هنر» یکی از معتبرترین و کاربردی‌ترین راهنماهای آموزشی برای دانشجویان رشته تاریخ هنر است. اثری که تفاوت دیدن، درک کردن و فاصله نجومی‌شان را تشریح می‌کند و دقیقاً هم برای پر کردن همین شکاف نوشته شده است. نویسندگان کتاب «مبانی تاریخ هنر» در ویرایش سوم این کتاب در سال ۲۰۲۱، دست به یک خانه‌تکانی اساسی زده‌اند. یعنی ۶۰ درصد مطالب کتاب را کاملاً بازنویسی کرده‌اند تا با نیازهای آکادمیک مدرن و تغییرات جهانی در این رشته همسو شود. آن دالو‌ا، رئیس دانشکده هنر‌های زیبا و دانشیار تاریخ هنر و مطالعات زنان در دانشگاه کانکتیکات است و مایکل کاترن، استاد ممتاز بازنشسته علوم انسانی در کالج سوارتمور و متخصص بر جسته هنر و معماری گوتیک. آنها در پنج فصل به‌جای اینکه صرفاً فهرستی از آثار هنری یا گاهشمار هنر مندان پیش چشم خواننده بگذارند، جعبه ابزاری تحلیلی در اختیار او می‌گذارند تا بیاموزد، برای فهم یک اثر چه باید بکند. کوترن و آن دالو‌ای می‌گویند که بر خلاف تصور عموم، آن چه ما امروز با نام هنر ستایش می‌کنیم، بیش از محصول قدرت روایتگری، سیاست‌های فرهنگی و تحولات تاریخی است. به ادعای آنها، این اصطلاح در فهم امروزی‌اش بر ساخته‌ای است که از دوران رنسانس اروپا قد علم کرده و پیش از آن، نه افلاطون تمایزی میان مجسمه‌ساز و آشپز قائل بود، نه در صدها زبان آفریقایی، اصطلاح متناظری برای این واژه وجود نداشت. به باور آنها، تاریخ هنر تاریخ خودی و بیگانه‌کردن اشیاء است. به گفته آنها قرن‌ها، نگاه تمامیت‌خواه غربی، شاهکارهای بصری آفریقا و اقیانوسیه را به جرم بدوی بودن، از موزه‌ها راند و خلاقیت‌های نبوغ‌آمیز زنان، از گلدوزی تا بافته‌های دستی را در دسته‌بندی تحقیرآمیز هنر عامیانه حبس کرد. از نظر کوترن و دالو‌ا، این مرزبندی‌های صلب بیش از آن که به تبیین زیبایی‌شناسی کمک کنند، ابزار بی‌ارزش‌سازی هر آن چیزی بود که در چار چوب آموزش‌های رسمی و آکادمیک نمی‌گنجید.

کتاب وارد شده است نگاهی می‌کنیم، نخستین و بنیادی‌ترین انتقاد به کتاب، تعریف بیش از حد گسترده و کشسان از دموکراسی است. بسیاری از منتقدان می‌گویند استاساویج یا گنجاندن شور‌اها، مجامع قبیله‌ای، اشکال مشورتی و نظام‌های غیرانتخابی در ذیل «دموکراسی»، مرز مفهومی این واژه را چنان شل می‌کند که تمایز آن با حکومت‌های الیگارشیک یا اقتدارهای مشارکتی از میان می‌رود. از این منظر، کتاب خطر آن را دارد که هر نوع محدودسازی قدرت حاکم یا هر گونه مشورت سیاسی را «دموکراسی» بنامد، بی‌آن که معیارهای حداقلی مانند برابری سیاسی پایدار، پاسخگویی نهادی یا حق مخالفت تضمین شده را در نظر بگیرد.

دومین نقد مهم، ساده‌سازی رابطه میان ظرفیت دولت و دموکراسی است. استاساویج استدلال می‌کند که دولت‌های قوی، متمرکز و اطلاعات‌محور معمولاً به سمت خودکامگی می‌روند، اما منتقدان می‌گویند این رابطه بیش از حد یک‌سویه ترسیم شده است. به باور آن‌ها، کتاب به اندازه کافی توضیح نمی‌دهد که چگونه در برخی موارد، افزایش ظرفیت دولت (مانند آموزش همگانی، ثبت حقوقی شهروندان و نظام مالیاتی شفاف) خود به تقویت دموکراسی مدرن انجامیده است. در نتیجه تحلیل کتاب گاه به‌صورت ضمنی این برداشت را القا می‌کند که «قدرت دولتی» ذاتاً ضد دموکراتیک است، بی‌آنکه شرایط نهادی تعدیل‌کننده را به‌درستی بگوید.

سومین محور انتقادی، بی‌توجهی نسبی به تضادهای نابرابری‌های درون دموکراسی‌های تاریخی است. برخی منتقدان اشاره می‌کنند که استاساویج هنگام بررسی نمونه‌های غیرغربی یا پیشامدرن، کمتر بر این نکته مکت می‌کند که این نظام‌ها اغلب بر پایه حذف سیستماتیک گروه‌هایی مانند بردگان، مهاجران، طبقات فرودست یا حتی اکثریت جمعیت (به‌ویژه زنان) استوار بوده‌اند. از این دیدگاه، کتاب خطر «مانتیزه کردن دموکراسی‌های اولیه» را دارد و فاصله میان مشارکت محدود تاریخی و دموکراسی برابر مدرن را کم‌رنگ می‌کند.

چهارمین نقد، به ضعف پیوند تحلیلی میان تاریخ بلندمدت و وضعیت معاصر دموکراسی بازمی‌گردد. اگر چه کتاب از نظر تاریخی غنی است، اما برخی منتقدان معتقدند که استاساویج پیامدهای نظری ادعای خود را برای جهان امروز به‌طور کامل بسط نمی‌دهد. به‌ویژه روشن نیست که اگر دموکراسی از «ضعف دولت» زاده می‌شود، در عصر دولت‌های داده‌محور، نظارت دیجیتال و تمرکز فناوریانه قدرت، چه مسیر عملی‌ای برای حفظ یا بازآفرینی دموکراسی باقی می‌ماند. از این نظر، کتاب بیش از آن که راهنما باشد، هشداردهنده باقی می‌ماند. در نهایت، نقادی روش‌شناختی نیز مطرح می‌شود: تمایل کتاب به روایت‌های کلان تاریخی. برخی منتقدان آن را در سنت «کلان‌تاریخ» می‌دانند که با وجود جذابیت فکری، ناگزیر پیچیدگی‌های محلی، تفاوت‌های نهادی ظرف و گسست‌های تاریخی را قربانی الگوهای کلی می‌کند. این رویکرد، به باور آنان، گاه باعث می‌شود شواهد تاریخی بیشتر در خدمت تر مرکزی قرار گیرند تا اینکه خود به‌طور مستقل سخن بگویند.

در مجموع بسیاری اهالی علوم سیاسی و فلسفه سیاسی و حتی منتقدان، کتاب را اثری مهم، جسورانه و اندیشه‌برانگیز می‌دانند، اما معتقدند بهای این جسارت، کنش مفهومی، ساده‌سازی نهادی و ابهام هنجاری است. کتاب بیش از آن که نظریه‌ای کامل از دموکراسی ارائه دهد، چار چوبی انتقادی برای زیر سؤال بردن روایت‌های مسلط عرضه می‌کند. این کتاب که در ایران با ترجمه مترجم معروف علوم سیاسی لی‌لا سازگار توسط نشر نو منتشر شده است، برای هر علاقه‌مندی به مباحث تاریخی، علوم سیاسی، فلسفه سیاسی و حتی خوانندگان عمومی‌تر مناسب و حتی ضروری است. چراکه چه موافق ایده کتاب باشیم چه نه، زیر سؤال بردن ایده خاستگاه دموکراسی، همچنین آینده دموکراسی برای تفکر به وضعیت سیاست در جهان امروز ضروری است.

«پنهان»، «هرس»، «عین معمول زن‌ها»، «دیوارنویسی احمدی‌ها»، «شاید بوی عطرش ببرد»، «ارثیه شهرزاد»، «آن همه جعبه آقالی قهرمانی»، «چیزهایی هست که می‌دانیم» و «به نازی بگو رنگ آب چغندر خام به موهایش می‌آید»، در کتاب وجود دارد. در هریک از آن‌ها به موضوعاتی همچون خودکشی، تنهایی، برداشت اشتباه از عشق، خانواده، زنانگی و سایر احساسات و ارتباطات انسانی پرداخته می‌شود. اما درون‌مایه اصلی همه آن‌ها عدم ارتباط مؤثر و آشکار شخصیت‌ها با یکدیگر است. البته این گسست شخصیت‌ها و روابط در ماجرای فیل به‌صورت پنهانی متصل می‌شود تا این ارتباط غیرمستقیم بین آن‌ها را بر جسته کند. روایت و زبان راوی داستان هم میزان پیچیدگی و ماهیت ممعا‌گونه رمان را افزایش می‌دهد و خواننده را به تأمل و تفکر وامی‌دارد. روایت فریما طلوع، نه برای ارائه پاسخ‌های قطعی، بلکه برای خلق پرسش‌های درست طراحی شده است. به این صورت که مخاطب به‌جای پیگیری نتیجه‌نهایی به کشف معنا و بازخوانی لحظات ظاهراً پیش‌پاافتاده زندگی روزمره دعوت می‌شود. این رویکرد نشان‌دهنده درک عمیق نویسنده از روانشناسی شخصیت‌ها و جزئیات محیط است. روندی که به خوبی می‌توان آن را در ماجرای بهرام، فیروزه، بیتا و ناصر مشاهده کرد. خانه بهرام و فیروزه که پر از گل، گلدان، قاب، مجسمه، گلیم‌های تکه‌تکه و انواع میز و صندلی است، نمایی از آشفتگی رابطه زن و شوهری این دواست. وضعیتی که فیروزه را برای رفت‌وآمد ساده در خانه با مشکل مواجه می‌کند، اما بهرام به‌راحتی راه خود را پیدا می‌کند. برعکس در ماجرای دعوای بیتا و ناصر که خانه پر از شیشه‌است، فقط بیتا می‌تواند از روی شیشه‌ها رد شود و آسیبی به او نرسد. فریما طلوع در این دو موقعیت، به بهترین شکل با رویکرد فانتزی و غیرمعمول، چالش‌های زندگی زن‌اشوبی را به تصویر می‌کشد. در مجموع خواندن رمان «افسانه فیل» که گسست پنهان اما عمیق روابط انسانی را روایت می‌کند، برای علاقه‌مندان به ادبیات معاصر، داستان‌های فانتزی و معمایی، روایت‌های تو در تو، شخصیت‌پردازی‌های عمیق و روانکاوانه، گزینه مناسب و جذابی خواهد بود که آن‌ها را به بازنگری در زندگی روزمره و پرسشگری در روابط انسانی دعوت می‌کند. انتشارات نیلوفر این کتاب را در ۱۲۵ صفحه و به قیمت ۱۵۰ هزار تومان منتشر کرده است.